

Az első magyar nyelvű *Werther*-fordítások textusa

A felvilágosodás korának fordításelméleteit bemutató kontextualizáló tanulmány² követően a jelen értekezés Johann Wolfgang von Goethe érzékeny regényének az 1810-as években keletkezett kolozsvári fordításaival foglalkozik. Az első magyar nyelvű átültetéseket Bölöni Farkas Sándor és Kissolymosi Simó Károly készítették. A tanulmány elsőként Bölöni Farkas fordításairól szól, s azok között helyezi el a *Werther*t. Majd filológiai kérdéseket boncolgat, amennyiben feltárja a regény kalózkidadásainak kolozsvári vonatkozásait, illetve az ossziáni fordítási hagyományban kijelöli az első *Werther*-fordítások helyét. Ezt követően Kissolymosi Simó hézagosan ismert életrajzáról és fordításairól olvashatunk. Legvégül pedig a máig kiadatlan Bölöni Farkas-féle átültetés tervezett kiadásáról és a kéziratos fordítás kölcsönzőiről, olvasóiról esik szó.

Bölöni Farkas Sándor fordításai

Elsőként a szerző ez ideig kéziratban heverő fordítói munkásságáról lesz szó. Ahogy a *Napló*, úgy a fordításai sem jelentek meg életében, az utóbbiak egy részét a szerző nem is szánta közlésre, más esetben pedig kudarcot vallott az ilyen irányú törekvéseivel, a *Napló* több posztumusz kiadást ért meg. Jakab Elek azt állítja Bölöni Farkasról szóló tanulmányában, hogy munkássága három szakaszra osztható: „első, az ifjúsági vagy zsenge kor, az ideálok, költészet és örök tartamúaknak vélt mulékony barátság-kötések kora”. Ezt követi a „második, jeles külföldi művek fordítása által irányának tökéletesítése, az ó classikai, az európai művelt nemzetek íróinak s egyidejűleg saját nemzeti irodalmunknak alapos

¹ Simon-Szabó Ágnes tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen végezte germanisztika, finnugrisztika, illetve német jogi szakfordító és szaktanácsadó szakokon. A PhD-fokozatot 2013-ban szerezte meg a *Werther-fordítások kulturális átértelmezései 1800 körül fordításelméleti és filológiai megközelítésben* című disszertáció megvédésével (minősítés: *summa cum laude*). Kutatási területek: kultúrakutatás, fordításelmélet, 18–19. századi német és magyar irodalomtörténet.

² Jelen tanulmány egy kétrészesre tervezett beszámoló második fele. Az *első magyar nyelvű Werther-fordítások irodalomtörténeti kontextusa* című megelőző rész a Keresztény Magvető 2013/3. számában jelent meg.

megismerése, szóval: a munkára való komoly előkészület”. Legvégül a harmadik „a realis munkásság korszaka”, vagyis az *Utazás Észak-Amerikában* kiadása és a *Napló* megírása. A „korszakhatárok” évszámait így jelöli ki Jakob: „az első 1815-től 1819-ig, a második 1819-től 1832-ig, a harmadik ettől haláláig terjed.”³ A korszakolás mai szemmel nézve nem szerencsés: elsőként, mert azt a téves képzetet kelti, mintha nem folyamatosságról, hanem éles válaszvonalakról beszélhetnénk a szerző életművében, másrésről pedig a megállapított határ-évszámok nem minden esetben helyesek. Jakob a Döbrentei-Bölöni Farkas-féle levelezésből⁴ és a *Napló*ból indult ki. Úgy tűnik, hogy a fordítások helyes időrendjének megállapításához érdemes azonban figyelembe venni a Kazinczyval folytatott levélváltást⁵ is.

A következő Bölöni Farkas fordításokról tudunk: Friedrich Schiller *Don Carlos* drámájának és a Mme de Staël *Corinna*-fordításnak két-két egykorú, Bölöni kezétől származó fordítása ismeretes kéziratban. Mind a négy a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárban található, mindkettő önálló kéziratként és kolligátumba kötve is megőrződött.⁶ A kéziratcsomóval részletesebben Labádi Gergely foglalkozott egy további Schiller mű, *A Naív és Sentimentális Költeményről* fordítása kapcsán.⁷ A kolligátum a következő fordított

³ Jakob Elek: Bölöni Farkas Sándor és kora. Politikai és irodalomtörténeti tanulmány. *Keresztény Magvető*, 5. köt. (1870). 263.

⁴ A Bölöni Farkas és Döbrentei közti levelezésről az tudható, hogy az első levél 1815. aug. 14-én, az utolsó feltehetően 1835. okt. 3-án kelt. A két szerző húsz év barátság után hidegült el egymástól, Döbrentei ezért az 1838. május 10-én kelt levelében visszakérte Bölönihez írt összes levelét és visszaküldte a saját leveleit, Bölöni azokat feltehetően elégette. Jakob tanulmányából úgy látszik, hogy már ő sem találta ezeket Kolozsváron, és a kéziratos Döbrentei-levelekből, valamint a válaszlevelekből kikövetkeztethető tartalmakból építkezett. Döbrentei saját leveleit elhelyezte a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában (MTAK), amikor az Akadémia titkára volt. Ez a harmincnégy levél jelenleg is az MTAK-ban található a Magyar Írók Levelezése 4. szám alatt. Döbrentei ezen leveleit Jancsó Elemér közli először 1943-ban a *Keresztény Magvető*-ben (Jancsó Elemér (szerk.): Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. *Keresztény Magvető*, 75. évf. (1943). 86–94, 131–136, 192–207; 76. évf. (1944). 37–48, 90–102).

⁵ Váczy János – Harsányi István – Berlász Jenő (szerk.): *Kazinczy Ferenc: Levelezése. I–XXIII*. Budapest, 1890–1960. (Továbbiakban a főszövegben: KazLev)

⁶ Bibliotheca Academiei Române Filiala Cluj: *Don Carlos. Írta Schiller. Román*, Sign. MsU 937 (magyar) és Sign. MsU 1278 (francia nyelven). *Corinna vagy Olaszország. Írta M. Staël. Francziából ford. Bölöni Farkas Sándor. Román*. Sign. MsU 936 és Sign. MsU 1278.

⁷ Labádi Gergely: *Bölöni Farkas Sándor Schiller-fordítása. Keresztény Magvető* 108. évf. (2002). 217–227.

munkákat tartalmazza: Cervantes: *Le curieux extravagant*, Kant: *A' Paedagogikárol*, Schiller: *A Naiv és Sentimentális költeményről*, Kant: *Vélekedések a' Gyermeke-Nevelésről*, Schiller: *Don Carlos*, Madame de Staël: *Corinna*. A fordításokat tartalmazó gyűjteményt feltehetően még Bölöni Farkas állította össze a kéziratából.⁸ Ha ez a feltételezés helyes, akkor 1821-ig fűzhetette egybe őket, ugyanis a kolligátumon kívül is található az akadémiai hagyatékban két, 1821 után készült fordítás: egy Victor Hugo-átültetés *Izlandi Han* címen, továbbá egy érzékenyjáték: *A vér-feredő. Egy irtóztató szomorú játék két borzasztó felvonásokban. Minden érzékeny lelkeknek ajánlva.*⁹ Az utóbbi a ma már kevésbé ismert, Weimarban, Lipcsében és Bécsben élő, és szerzői tevékenységéből feltehetően megélt szatíraíró, Johann Friedrich Jünger munkája. Az unitárius kéziratokról készült Lakó-Keserű-katalógus 1820 és 1842 közé teszi a kolligátumban található fordítások keletkezését. Labádi helyesen feltételezi, hogy a kolligátumban lévő irodalomtörténeti munkák fordítása korábbra, már az *Erdélyi Muzéum* idejére (1814–1818) datálható.¹⁰

Bölöni Farkas 1817-ben ezt írja Kazinczynak: „Én csak azért is, hogy őket meglepjem, még azon estve neki ültem, igaz hogy nem kevés munkámba került, még is praesentáltam nekik két hetek alatt Don Carlost magyarul.” (1817. nov. 20. KazLev, 3510) Ebből a levélből az tűnik ki, hogy a *Don Carlos*-fordítás 1817-ben elkészült. A *Werther*-fordítás feltehetően egy évre rá, 1818-ban született, ahogy arról egy másik Kazinczyhoz írt levélből értesülhetünk: „Én az ősen mind betegeskedém, 's ennek tulajdonítsd ily késő feleletem is. Néha dolgozgom és olvasok, a mi időm a Discaterizálásbol megmarad. Egy barátom Kedveltjének kérésére betegségem alatt lefordítottam a Werthert.” (1819. január 21. KazLev, 3692) Jakab nem Kazinczy, hanem Döbrentei levelezéséből indult ki, ennek szöveghelyeit a Kazinczy-Bölöni levelek segíthetnek egyértelműsíteni. Az általa idézett és tévesen értelmezett Döbrentei levélben, 1819. március 20-án *nem* arra kéri Bölöni Farkast barátja, hogy fordítsa le *Don Carlost*, *hanem* hogy írja át azt jambusokba, lévén, hogy az első, az 1817-es fordítás prózában készült. Ugyanezt a felkérést erősíti meg Trattner támogatásának elnyerése után Döbrentei 1819. december 22-én. A Jakab által idézett Döbrentei-levél 1821. au-

⁸ vö. Labádi: i. m. 217.

⁹ Sign. MsU 1826. A 19 oldalas kézirat jelzete Sign. MsU 779/B. A kézirrattal egybe van kötve az eredeti mű, egy anonym (16 oldalas) nyomtatvány: *Das Blutbad. Ein gräßliches Trauerspiel in zwey fürchterlichen Akten, Und in abscheulichen Alexandrinern, Allen gefühlsvollen Seelen zugeeignet.*

¹⁰ vö. Labádi: i. m. 217–218.

gusztus 20-án nemcsak a *Werther*rel foglalkozik, hanem a *Corinnáról* is említést tesz. A levél alapján a *Corinna*-fordítás 1821-re datálható. Végül azonban sem a *Don Carlost*, sem a *Corinnat* nem sikerült Bölöninek kiadatni, hiába kilincselte érdekében Döbrentei is Trattnernél. Utóbbi hihetőleg arra hivatkozott, hogy kevés a könyvárus, így csak akkor tudja kiadni a fordításokat, ha szereznek rájuk előfizetőket. Döbrentei ezt az ajánlatot továbbítja Bölöni Farkas felé, végül azonban a kiadások nem jöttek létre, így mindhárom kéziratát – köztük a *Werther*-fordítást is – visszakéri és kapja Trattnertől szerzőjük.

Összegezve tehát, úgy tűnik, hogy már 1819 előtt elkészült mind Schiller *Don Carlos*ának, mind Goethe *Werther*ének fordításával, előbbit feltehetően 1817-ben, utóbbit pedig 1818-ban írta. 1821-ben pedig Mme de Staël *Corinnáját*, és 1821 után Jünger-, majd pedig 1823 után Hugo-átültetéseit is lezárta. *Don Carlos*- és *Corinna*-fordításai külön-külön és a fordításos kéziratcsomóban is megtalálhatók Bölöni Farkas hagyatékában. A kéziratcsomót 1821-ben állította össze Bölöni, amelybe még bekötötte a *Corinna*-fordítást, de az azután keletkezett Jünger- és Hugo-átültetéseket már nem. Kérdés, hogy az 1818-ban keletkezett *Werther*-fordítás miért nincs benne az 1821-ig egybefűzött Bölöni-fordításait tartalmazó kolligátumban? Feltehetően azért nem, mert Bölöni a *Werther*-kéziratot ismerőseinek rendszeresen kölcsönözte olvasásra, s talán ez az oka annak is, hogy két egykorú, Bölöni kezétől származó másolata maradt fenn a Schiller- és a de Staël-fordításának is. A később ismertetendő kéziratok kölcsönzési naplójában ugyanis mind a három általa magyarrá fordított mű szerepel. Az időrend rekonstruálását követően a következőkben filológiai kérdésekről lesz szó, elsőként az első magyar *Werther*-fordítások mintájának kiadásáról.

Egy karlsruhei *Werther*-kalózkiadás története

Valamivel messzebből indulva érdemes röviden áttekinteni a Goethe-filológiának a regényre vonatkozó, nem minden vitától mentes textológiai vizsgálatát. A *Die Leiden des jungen Werthers* első változata 1774-ben jelent meg először a lipcsei Weygand-kiadónál, még ugyanebben az évben ugyanitt újabb kiadást ért meg hibajegyzékkel ellátva; majd egy évvel később Weygand kiadja az ún. *Zweyte ächte Auflage*-t. Szintén 1775-ben egy a második „igazi” kiadáshoz hasonló *kalózkiadás* jelenik meg Berlinben Christian Friedrich Himburg nyomdájában. Himburg a regény szövegében több változtatást eszközölt: a nyelvjárási adaptáció okozta szövegromlás és a nyomdai hibák özöne jellemzi kiadását. Goethe a nyolcvanas években átdolgozta a regényét a hírhedt berlini variáns alapján. A regény második változata 1787-ben jelent meg Lipcsében, a Georg

Joachim Göschen által gondozott *Goethes Schriften* sorozatban. Ez a szövegváltozat került be az 1827 és 1830 között megjelent ún. *Vollständige Ausgabe letzter Hand*-sorozatba is. A posztumusz kiadott, legkimerítőbb *Sophien* vagy *Weimarer Ausgabe*¹¹ 146 kötetes sorozatába is a Göschen-féle változat szerint publikálták a regény szövegét. A WA szövegvariánsa volt hosszú évtizedekig a mérvadó a német nyelvű textológia *ultima manus* eljárása számára, egészen 1950-ig, Ernst Grumachnak a Goethe-filológia „földrengését” előidéző tanulmányáig.¹² A tanulmány szerzője tudatosítja a szövegromlás fentebb vázolt mértékét, s azt hangsúlyozta, hogy az *Ausgabe letzter Hand*ban megjelent *Werther*-regény alig visel magán Goethe keze nyomából bármit is. Véleménye szerint ezzel a legtöbb *Wertherre* vonatkozó történeti-filológiai kutatási eredmény is megkérdőjelezhető. Grumach feladta a késői kéz-elvet és az összes fellelhető szövegvariáns, kézirat és nyomtatvány figyelembe vételét követelte egy további *Werther*-kiadás számára. Ez a követelés későbbiekben a genetikus kiadás elvében érvényesült, ám éppen a vitatott regény esetén nem került gyakorlati megvalósításra. Ennek oka részben a temérdek és nehezen fellelhető eredeti és kalózkidadásban rejlik, valamint az első változat kéziratos eredetijének hiányára vezethető vissza. Így az ezután megjelenő mérvadó kommentált kiadások az első, 1774-es és a második, 1787-es kiadások párhuzamos kiadása mellett döntöttek.

Bölöni és Kissolymosi fordításának kiinduló szövege a következőképpen érhető el a variánsok sorában: A regény első kiadása (E¹) *Die Leiden des jungen Werthers*. Erster Theil. Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung, a második (E²) *Die Leiden des jungen Werthers*. Zweyter Theil. Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung. A második eredetinek hat kalóz- és egy eredeti kiadása ismert, ez utóbbi a fentebb már idézett *Zweyte ächte Auflage*. Ezen hat kalózkidadás egyike a hírhedt Himburg-féle berlini (E³), amelynek második kiadása (h²) J. W. Goethens *Schriften erster Band. Zweite Auflage mit Kupfern*. Berlin, 1777. bei Christian Friedrich Himburg *Leiden des jungen Werthers*. Erster Theil. *Leiden des jungen Werthers. Leiden des jungen Werthers*. Zweyter Theil. Ennek öt kalózkidadás ismert, amely közül az első (h²1): [sorozatcím] *Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter Neun und Siebzigster Theil*. Carlsruhe bey Christian Gottlieb Schmieder. 1778. [kötetcím:] J. W. Göthens *Schriften. Erster Band. Leiden des jungen Werthers*.¹³ Az 1825. október 16-ára

¹¹ Továbbiakban WA.

¹² Grumach, Ernst: Prolegomena zu einer Goethe-Ausgabe. *Goethe-Jahrbuch*, 1950/12. 60–88.

¹³ Továbbiakban CA.

dátumozott *Bölöni Farkas Sándor*_{ms} *Könyvei Laistroma* feliratú kéziratcsomó¹⁴ 43. tétele a következő könyvet tünteti fel: „Göthe, Verther’s Leiden. Carlsruhe. 1778. (1 példány)”. A Schmieder-féle kalózkidás, az ún. Carlsruher Ausgabe (E⁵h²1) megvolt Bölöni Farkas könyvtárában. Valamennyi életrajzírója megemlékezik arról, hogy végrendeletében könyvtárát a kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyta, s az általa alapított Gondoskodó Társaságban elhelyezett vagyonát a könyvtár gyarapítására és a mindenkori levéltáros, könyvtáros javadalmazására szánta.¹⁵ Könyvtárának gondosan vezetett katalógusában található egy Goethe összes művei kiadás is, *Bölöni Farkas Sándor*_{ms} *Könyvei Laistroma*¹⁶ 213. tétele: „Göthes sämmtliche Werke. Vol[l]ständige Ausgabe letzter Hand. Stuttgart u. Tübingen 1827. 1828.” Ez a fentebb említett utolsó kéz-kidás, amelyben a *Werther* a Göschen-féle nyomtatvány alapján közölték. Az utolsó kéz-kidást Bölöni 1818-as *Werther*-fordítása után adták ki, így a jelen helyen tárgyalt fordítás szempontjából ez a kiadás irreleváns. Ma már nem lelehető fel a könyv-lajstromban elsőként említett *Werther*-kiadás kötete Kolozsváron. Ez azért is sajnálatos, mert Bölöni esetleges jegyzetei, kommentárjai a Schmieder-féle karlsruhei kiadásban értékes információkat szolgáltathattak volna a fordítás munkafolyamataról.

A karlsruhei kiadás tehát a *Werther* első szövegváltozata alapján készült, a kolozsvári fordítások is ennek jegyeit viselik magukon. Bár az első magyar verzió az eredeti regény második változata (1778) után húsz évvel keletkezett, mégis bizonyosan a regény első változatát tette meg mintául, hiszen a második változat alapvetően új szövegvariánsának elemei, a fontosabb szövegbetoldások a kolozsvári fordításokban nem lelhetők fel. További jellemzője az első változat után készült nyomtatvány többségének, így a karlsruhei kiadásnak is,¹⁷ hogy átveszi közvetlen mintájától, a berlini kiadástól az ott közölt mottókat, amelyeket eredetileg csak a regény második kiadásának első és második fejezete bevezetőjeként nyomtattak ki. Ezekkel a mottókkal igyekezett reagálni Goethe a *Zweyte ächte Auflage* (1775) kiadásában a kortársak támadásaira, amelyek főként a regény erkölcsstelen tartalmát kifogásolták. Ugyan Bölöni Farkas fordításában csak a második mottó található meg, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az első nem ül-

¹⁴ Sign. MsU 785/c.

¹⁵ Bölöni Farkas végrendeletének mai lelőhelye: Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára Testamentaria, Sign. F 23. S 32.

¹⁶ 1825. október 16-kán, Sign. MsU 785/c.

¹⁷ J. W. Göthens Schriften. Erster Band. *Leiden des jungen Werthers* (= Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter Neun und Siebzigster Theil. Carlsruhe bey Christian Gottlieb Schmieder. 1778.).

tette át. Elképzelhető, hogy a kéziratcsomó előlapja valamikor levált, erre utalhat az is, hogy feltehetően a késői Bölöni-kéz írta rá a *Werther* kéziratcsomó címlapjára a szerző nevét és a regény magyar címét. Továbbá a fordításban nem csak az első mottó hiányzik átültetve, hanem a kiadó fiktív előszava is, holott azt minden eredeti német nyelvű kiadásban közölték, illetve minden eredeti német kiadás előtt szerepelt (az első változatokban is) a kiadó előszava, így a CA-ban is.

Köszönhetően annak, hogy a WA az addig megjelent összes *Werther*-kiadás genetikus kapcsolatát részletekbe menően tisztázta, további összehasonlítási alap áll rendelkezésére a mottóval ellátott első változatok egymástól való eltéréseinek figyelembevételére. Innen tudható ugyanis az, hogy több szótévesztése és betűcseréje mellett egyedüli sajátossága a CA-nak, hogy többször is hibát vét az egymást követő oldalak számozásában, amely hibákat rendre egy újabb szám csúsztatásával javítja ki, továbbá a fiktív levelek dátumait is rosszul írja több helyen. Az első sajátosság, az oldalszámok tévesztése értelemszerűen nem releváns egy kézirat számára; a második, a dátumok eltévesztése annál inkább – ezen sajátos eltérések Bölöni Farkas fordításában is tetten érhetők. Három helyen teljesebben, másutt részben téveszt a CA a dátumozásban, így az első részben rögtön az első levél előtt a többi kiadástól eltérően nem közli az évszámot (1771), hanem csak a napot és a hónapot: „am 4. May.” (CA 5. Bölöninél „Majus 4^{dikén}”). Az első teljes dátumtévesztés az első rész autorizált változatában „am 16. Juny” (Goethe, 1774. 26), a CA-ban „am 26 May” (CA 29. Bölöninél „Majus 26^{kán}”). Az autorizált 1774-es változattól eltér a *Zweyte ächte Auflage* annyiban, hogy a július 13-ai bejegyzéshez egy bekezdést betold. Ez a bekezdés a CA-ban és Bölöni Farkasnál is megtalálható. További tévesztés az első rész autorizált kiadásában „am 16. Juli” (Goethe, 1774. 66), a CA-ban „am 15. Juli” (CA 70. Bölöninél „Julius 15^{kén}”). Egy a második részben közreadatott fiktív levél a dátumot teljesen eltéveszti, amely az autorizált változat szerint „am 21. Aug.” kelt, az a CA-ban „am 24. Dec”. Erre a szembeötlő eltérésre, szöveghibára feltehetően felfigyelt a fordító is, hiszen az azt megelőző levél augusztus 4-re, az azt követő pedig szeptember 3-ra volt dátumozva, ezért a kettő között nem lehetett december 24-ei datálás: sem a dátumozásból, sem a levél tartalmából adódóan. A fordító feltehetően ezért döntött úgy, hogy kihagyja a levelet. A dátumtévesztéseken túl van még több a CA-ra jellemző szókihagyás vagy betoldás, esetenként mondatkihagyás, ami többnyire Bölöni Farkas fordításában is megtalálható. Adott néhány olyan eltérés is a fordított szövegben (három ilyen helyről van szó), amelyet nem feltétlenül magyaráz a CA szövegéből való kiindulás. A szövegek hagyományozódása szükségszerűen szövegváltozással és szövegromlással jár, feltehetően ez okozta az eltéréseket. A szövegkorpuszok összevetése nemcsak a kiindulási szöveg egzakt meghatározásá-

hoz szerencsés, hanem jelen esetben azért is érdekes, mert Bölöni Farkas fordításbeli eltérései bizonyítják azt is, hogy Kissolymosi Simó Károly *Werther*-fordítása is a CA alapján készült.

Osszián-szövegek Kolozsváron

Az első két magyar *Werther*-fordítás rokonságának igazolásában szerepe van továbbá a regény *Osszián* részeinek filológiai-textológiai vizsgálatának, ezt Kazinczy *Szelmai dalok*-átültetéséig érdemes visszavezetni. Kazinczy Ferenc feltehetően elsőként Virág Benedek hatására fordított töredékeket az *Osszián* szövegekből. Végül 1815-ben jelent meg az átültetés, várakozásaival ellentétben a kortársaktól nagyon visszas véleményeket kapott.

A Bölöni–Kazinczy levelezésben is többször esik szó a kelta bárd legendájának olvasmányélményéről, innen adathozható az is, hogy Kolozsváron 1815. október 10-kén kapta kézhez a művet Bölöni Farkas: „Ossziánt, Rumit, a Muzeumot ma kapám”. (KazLev. 3011) Feltehetően 1815-ben a német fordítást szerezte meg, még pedig a Rhode-félét, az ugyanis szerepel könyveinek katalógusában is: „Ossian’s Gedichte. Überst. v. Rhode ’107.’108.’109.”¹⁸ Kazinczy erre a levélre válaszolva panaszkodik saját fordításának túlnyomórészt elutasító fogadtatásáról. 1816 márciusában pedig arról tájékoztatja Bölöni Farkas Kazinczyt, hogy rendszeresen forgatja mestere *Osszián*-fordítását, s Kolozsváron hírt ad róla másoknak. „Ossziánodba nagyon belé szerettem, bajaim között is, minden nap felolvassom egy énekét; nekem jobban esik ezt magyarul olvasni, mind németül, így pedig nem sok fordítással vagyok. – A minap estve csak ketten vacsorálánk a Bárónéval, sokat beszélünk Ossziánról, mihellyt belesz kötve fordításod, magyarul olvassa, addig is elévévé Rhodét.” (1816. márc. 15. KazLev 3156) Bölöni Farkas *Werther*-fordítása 1818-ban készült el, annak *Osszián* szövegrészéről következőket írja mesterének 1819 nyarán:

Én még egyszer végig olvasám munkáid, Ossian és Clavigo úgy van fordítva az én ítéletem szerént, hogy ők magok sem írták volna másként, s így van az én kedves Sterném is. *Werther* fordítása alatt próbáltam volt az ott felhozott *Selmai Dalokat* magamtól fordítani, s hiszem hogy ha Te nem fordítottad volna előttem, az én fordítá-

¹⁸ Bölöni Markas Sándor *ms Könyvei Laistroma*. 1825. október 16kán. Sign. MsU 785/c. 187. tétel és Bölöni Farkas Sándor *ms Könyvei Laistroma* Felirattak Kolozsvárott. 1830 October 10kén. Sign. MsU 785/d. 248. számú tétel.

som igen tetszene Nekem, de így hogy öszve vetém vele, az én fordításom mind ki törölém kevés változtatások hijján. A kiknek ajánlom Ossiánt és Sternét olvasni magyarul, keveseknek tetszik az igaz, de én még sem hiszem, hogy csalódjam. Ossián 's kivált Sterne, nekem magyarul legkedvesebb Lecturam. (1819. júl. 18. KazLev 3764)

A *Werther*-regényben található részletet, a *Selmai dalokat* Bölöni Farkas (legkevesebb) három szövegfordítás alapján készítette: Goethe *Werther*ének 1778-as kalózkiadás (CA), a Rhode-féle *Osszián*-fordítás és mesterének, Kazinczynek az 1815-ös magyar átültetése alapján. Ezek közül a Rhode-féle verses-, a CA- és a Kazinczy-féle prózai átültetés, illetve saját átültetése a regényben természetesen szintén prózában van. Bölöni feltehetően ismerte a Rhode-féle teljes szöveget, nem csak a *Selmai dalokat*, s bizonyára kialakította a maga Osszián-képét. Emellett szól nyugat-európai útinaplójának némely szöveghelye is, például az 1831. június 1-ei bejegyzése: „Dunkeldi utunkban Perthből kijöve, Monzie, Muthill, Crieff, Madderty és Auchterarder környékén feküsznek sok helyek és hegyek, melyeket Ossian leír, itt estek a Fingal hőroszai csatái; teli ezen helyek természeti szépségekkel. Monzie mellett van eltemetve Ossian is. Ezelőtti esztendőben az itt való határon találták meg a general Wodes cselédi az Ossian temetőjét, amint mondják.”¹⁹ A napló 1831. június 7-ei bejegyzése arról is hírt ad, hogy a skótok maguk is meg vannak győződve arról, hogy a mű nem eredeti gyűjtésből származik, hanem Macpherson saját szerzeményeit tartalmazza, illetve, hogy Bölöni Farkas hiába keresett olyanokat, akik az állítólagosan nemzeti éneket kívülről tudták volna: „Ossian énekeit tudóknak nyomára nem akadtam, a skótosok magok is azt hiszik, hogy ezen énekek nagy részét Macpherson írta volna.”²⁰ Visszatérve Kazinczy és Bölöni Farkas *Osszián*-fordításaira úgy tűnik, hogy a Bölöni-levél *Osszián*ra utaló része inkább gesztusértékű a mester felé, mintsem valódi esemény megtörténtének hihető közlése: „Werther fordítása alatt próbáltam volt az ott felhozott Selmai Dalokat magamtól fordítani, 's hiszem hogy ha Te nem fordítotad volna előttem, az én fordításom igen tetszene Nekem, de így hogy öszve vetém vele, az én fordításom mind ki törölém kevés változtatások hijján.” (1819. júl. 18. KazLev 3764) Néhány szövegmutatvány ad lehetőséget arra, hogy a mai olvasó eldöntse, nyelvérzéke vagy ízlése szerint melyik a jobb vagy a költőibb fordítói lelemény, s hogy mi, illetve, hogy van-e egy-

¹⁹ Bölöni Farkas Sándor: *Napló*. (1835–1836). (Vál., szerk., bev. tanulmány Maller Sándor, sajtó alá rend. Benkő Samu) Budapest, 1984, 230.

²⁰ Uo. 242.

általán kapcsolat a két *Osszián*-fordítás között. Elsőként Kazinczy *Szelmai dalok*-fordításának első bekezdése olvasható (1815):

Dísze az estvelygő éjnek, szépen csillámlasz te enyészeten. Üstökös földet felveszed a' felhők közzül. Delik halmodon lépteid. Mit nézsz te a' fenyérre? Elnémult a' vihar' zajgása. Messzéről harsog a' hegypatak. A' vad hullámok távol szirteket csapkodnak. Az estvény' legyei ingó szárnyaikkal végig-dongják a' mezőt. Mi után nézsz te, szép világ? De te mosolygasz és eltünsz! Örülve lebegnek körüléd a' habok, 's fürkesztik ékes fűrtödet. Ballagj békével, csendes fény! keljen Ossziánnak lelkében világ. (Kazinczy, 1815. 31)

Majd Bölöni Farkas szövegében *A Kiado az Olvasohoz* megfelelő kézirat helye (1818). Úgy tűnik, inkább a „kevés változtatások” vannak túlsúlyban mintsem a Kazinczy-féle szövegből átvett részek és a törlések:

Csillaga a' derengő éjnek, szépen ragyogsz te enyészeten. Sugárzó fejedet felemeled a' felhők közül. Pompások halmodon lépteid. Mi után pillantasz a' pusztára? Elnémult a' fergeteg zuhogása. Messzéről zubog a' hegy patak. A harsogo habok távol szirteket csapkodnak. Az Estve dongo legyei végig zinnegik a' mezőt. Mi után pillantasz te szép fény? De te mosolygasz és eltünsz, örülve lebzselnek körüléd a' habok 's feresztik ékes fűrtödöt. Ballogj békével csendes fény! Ossián lelkének dicső világa tünj fel. (a függelékben közölt kéziratból)

A meglepetés akkor éri a mai olvasót, amikor ráeszmél, hogy nem a Bölöni-féle átültetés esetén igazolható a Kazinczy-féle *Osszián* fordítással való szöveggenetikus kapcsolat, hanem az egykorú, feltehetően 1817-ben keletkezett Kissolymosi Simó Károly-féle fordítással. A Kissolymosi-féle megoldás a kettő ötvözete, bár úgy tűnik, a legtöbb átvétel nem Bölöni Farkas, hanem Kazinczy szövegéből való:

Dísze az estvelygő éjnek, szépen csillámlasz te enyészeten. Sűgárzó földet felveszed felhőid közül. Delik halmodon lépteid. Mit nézsz te a' fenyérre? Elszűnt a' fergeteg zajgása. Messzéről harsog a' hegypatak. A' vad hullámok távol szirteket csapkodnak. Az estvény' legyei ingó szárnyaikkal végigdongják a' mezőt. Mi után nézsz te

szép világ? De te mosollygasz és eltűnsz! örülve lebegnek körülöd a habok, 's feresztik édes fürtödöt. Ballagj békével csendes fény! Keljen Ossziánnak lelkében világ. (Kissolymosi, 1823. 131, vö. 1975. 122–123)

A jelenlegit megelőző kontextuális tanulmányban olvasható, hogy fiatal unitárius diákok egy csoportja poétai munkákat és irodalomtörténeti fordításokat készített az *Erdélyi Muzéum* számára az 1810-es években, továbbá drámafordításaik és feltehetően a prózafordításaik pedig a Döbrentei Gábor tervezte *Külföldi Játékszín*, és talán egy további prózagyűjteményes kötet részére íródtak. A következő fejezetben ezen poétikai iskola egyik legkevésbé ismert tagjáról, a Werthert és a feltehetően Schiller-drámákat is fordító Kissolymosi Simó Károlyról lesz szó.

Kissolymosi Simó Károly *Werther*-fordítása

Kissolymosi Simó Károly műveiről és életéről nem tesznek említést a Petrik-vagy a Szinnyei-féle bibliográfiák, és érdekes módon Belia György és Wéber Antal sem ejt ezekről szót. Ők adták ki utószóval ellátva az először 1823-ban megjelent Simó-féle *Werther*-fordítást (az eredeti kézirat hiányában az első kiadás után) 1975-ben ötezer példányban. György Lajos úgy tartja nyilván Bölöni Farkas fordítását, mint az első teljes magyar nyelvű *Werther*-fordítást, és azt állítja, hogy Kissolymosi Simó fordítása Bölöni Farkas átültetése alapján keletkezett.²¹ Ezt főként arra alapozza, hogy a két regényfordításban ugyanazok a kihagyások találhatók az eredeti szöveghez képest. Kérdés, hogy mit értettek eredeti alatt? Maller Sándor azt állítja, hogy „[m]ost meg, 1823-ban, Simó Károly, akivel [Bölönivel] valamikor a teljes Schillert tervezgette, az ő fordítását szorososan követve, sokhelyt átvéve, saját neve alatt jelentette meg: négy év múlva Koszta József dagályos fordításában újra kiadták. Az övé [Bölönié] kéziratban maradt, máig.”²²

Valójában az előző fejezetekből már kiderült, hogy ezek az elképzelések tévesek. Hiszen először Kazinczy Ferenc kezdett neki a regény lefordításához 1790-ben, s el is készül a május 4-től 26-ig terjedő, első nyolc levél átültetésével. Ez a fordított mű egészen 1994-ig kéziratban maradt.²³ Az első kiadott teljes for-

²¹ György Lajos: *A magyar regény előzményei*. Budapest, 1941, 432. és 447.

²² Maller Sándor: Az egykönyvű író? In Bölöni Farkas Sándor: *Napló*. 1984, 30. 22. lbj.

²³ Kézirat: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára RUI 2./I. Kazinczy Ferenc: Stúdiumok I. 30–37.f. „Az ifjú Werther szenvedései. 1790.” Kazinczy Ferenc fordítástörredé-

dítás valóban 1823-ban látott napvilágot Kissolymosi Simó Károly neve alatt, aki unitárius diákként feltehetően Bölöni tanítványa volt. A Kazinczy-féle és a Döbrentei-féle levelezések segítségével nyomon követhető, hogy mikor készült el a két kolozsvári teljes fordítás. Mint láthattuk, Bölöni Farkas munkája 1818 őszén lett kész. Szintén a Kazinczy levelezés segít a Kissolymosi Simó-féle átültetés datálásában. Döbrentei egyik Kazinczyhoz írt leveléből a következőket tudhatjuk meg. „Nem emlékszem, hogy Székely Sándort nálam láttad volna. De látad Simó Károlyt, vállán függő hosszú mentéjében. Ez a Simó a múlt tavasszal hozá hozzám Werther gyötrelmeit igen szép nyelvű fordításban.” E levél szerint a Kissolymosi-féle fordítás már 1817 tavaszán, Bölöni Farkas átültetése előtt kész lehetett. Ugyanakkor a két fordító biztosan ismerte egymás szövegét. Az irodalomtörténet-írás korábbi állításai között szerepelt az a feltételezés is, mely szerint Kissolymosi ismerte és felhasználta a Bölöni Farkas-féle fordítást, hiszen ugyanazon helyeket hagyta ki az eredeti regényből és ugyanazon dátumokat szerepeltette hibásan, mint mestere. A Bölöni Farkas tulajdonában is meglévő 1775-ös karlsruhei kalózkiadás fentebb ismertetett eltérései a lipcsei 1774-es kiadástól Kissolymosi Simó fordításában is megtalálhatók: a kihagyások és a téves dátumozások a két fordításban egyeznek. Látható volt, hogy Kazinczy *Osszián*-fordítását Kissolymosi Simó majdnem egészében átvette, és saját regényfordításában citálta. Végül pedig bizonyos, hogy Bölöni Farkas könyvtárában szerepelt az a karlsruhei Schmieder-kiadás, amely – jellemző kihagyásait és eltéréseit tekintve – a két fordítás mintájául szolgálhatott. Wéber Antal a következőket hangsúlyozza a Simó-féle *Werther* második kiadásának utószavában: „általános volt, hogy a fordítók ízlésük vagy az olvasó műélvezetének vélt megkönnyítése szerint és érdekében rövidítettek, betoldottak, cifráztak vagy éppenséggel egyszerűsítették az eredeti munkát. Ez utóbbi eljárás nyomait az első, nyomtatásban megjelent *Werther*-fordításunkon is tapasztalhatjuk.”²⁴ S bár Wéber állítása bizonyos alátámasztható egykorú fordításokkal, Kissolymosi Simó és Bölöni Farkas fordításai esetében a kihagyások többségének okát bizonyosan máshol kell keresni. György és Wéber is azt állítják, hogy a kolozsvári fordítók két, illetve kilenc levél, továbbá néhány sor fordítását „kihagyja[k]”. György azt írja: „Fordításából [Kissolymosiéból] ugyanazon levelek hiányoznak, mint a Bölöniéből, téves dátumaik is

ke. Kiadta: Gergye László: Kazinczy Ferenc kiadatlan *Werther* fordítása. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1994. 411–419.

²⁴ Goethe, Johann Wolfgang: *Az ifjú Verter gyötrelmei Göthéből. Fordította K[is].S[olymosi].S[imó].K[ároly]. Fejérden* Sajtó alá rendezte Belia György. Az utószót írta Wéber Antal. Illusztrálta Kovács Tamás. Budapest, 1975, 149.

egyeznek; ez azt a látszatot kelti, hogy Simó Károly ismerte, sőt fel is használta Bölöni fordítását.²⁵ Wéber azt állapítja meg, hogy „Simó Károly fordítása, kivéve azokat a helyeket, ahol Bölöni Farkas Sándor nyomán összevon vagy elhagy (két, illetve kilenc levelet), hűnek és pontosnak tekinthető. A szövegben elvétve is tapasztalható, hogy egy-egy mondatot nyilván fölöslegesnek vél s kihagy, ez azonban viszonylag ritkán fordul elő.”²⁶ Ezen állítások háttérében elsőként az húzó-dott meg, hogy György és Wéber nem a karlsruhei kiadást tarthatta kezében. Másodszor pedig feltehetően még csak nem is a német *Werther* regény első szövegváltozatát forgatták (1774-ből), hanem a kelet-európai területeken jóval elterjedtebb, a Goethe által autorizált és éppen kettő, illetve kilenc levéllel kiegészített második változatot, amely – mint már említettem – a berlini Himburg kalózkiadás alapján készült átdolgozott szöveg.

Összegezve: a Kazinczy-levelezésből úgy tűnik, hogy a Kissolyosi Simó-féle fordítás 1817-ben, a Bölöni Farkas-féle pedig 1818-ban keletkezett. A két szöveg között nagyfokú szöveggenetikus rokonság igazolható, terminológiai kérdés, hogy nevezhetők-e – dacára annak, hogy két személy fordította őket – „szövegváltozatoknak”, én arra hajlok, nem. Lévéen, hogy eddig nem bukkant fel a Kazinczy-levelekből rekonstruálható évszámok ellenében semmilyen újabb adat, ezért úgy tűnik, hogy hozzávetőlegesen fél, háromnegyed év lehetett a két átültetés *elkészülte* között, ami nem feltétlen jelenti azt, hogy a *készülés* időszakának ne lettek volna átfedései. A nagyfokú szöveges egyezés arra enged következtetni, hogy a fordítás folyamata párhuzamosan futott. Az állítás ellenében felhozható érv az lehetne, hogy a két fordító talán nem is tudott egymás munkájáról és kezdeményezéséről, csak véletlen kezdtek neki mindketten ugyanakkor a regénynek az átültetéséhez. Ennek mond ellent György Lajosnak a korabeli regények beszerzési nehézségeiről szóló summázata, amely részben annak lehetetlenségét vagy legalább is nehézségét sejteti, hogy a két kolozsvári ifjú egymástól függetlenül beszerezhetette a német regénynek ugyanazt a kiadását.²⁷ A két fordító feltehetően mester-tanítvány viszonyban állt egymással, úgy tűnik mindketten tagjai voltak Döbrentei Gábor és az *Erdélyi Muzéum* köré szerveződő, Kazinczyval is szoros kapcsolatban álló kolozsvári poétai/fordító iskolának, továbbá mindketten a Bölöni Farkas tulajdonában is meglévő karlsruhei *Werther*-kiadásból dolgoztak. Sajnos azonban a Kissolyosi Simó családról és Károly életéről rendkívül keveset lehet tudni, levelei nem maradtak fenn.

²⁵ Uo. 147.

²⁶ Uo. 154.

²⁷ Vö. György Lajos: i. m. 33.

Szerény, ám a *Werther* szempontjából sem teljesen érdektelen információk merültek fel az élettörténettel kapcsolatban. A család őse, Kissolymosi Simó Ferencz Tordán a 16. században nemesi jogokat szerzett a családnak.²⁸ Egy 1887-es tanulmány szerzője, bizonyos K. S. arra utal, hogy a Simó név valójában egy keresztnév volt, amelyet a család a 14. században élt ősenek, Ferenczi Simónak a nevéből eredeztethetünk. (A tanulmány szerzőjének anagrammája arra enged következtetni, hogy úgyszintén ennek a családnak a tagja.) A családnak két ága tartotta fent magát a nemességben: a kis-solymosi és a farczádi ág. Kissolymosi Simó András, tehát a *Werther*t fordító Károly apja a 18. század második felében és a 19. század elején élt, és német nyelven naplójegyzeteket hagyott hátra. A napló értelemszerűen azért is érdekes Károly élete és írásai vonatkozásában, mert az apa megérte fia *Werther*-fordításának létrejöttét és megjelenését is. K. S. András *Naplójából* idéz részeket, majd azt állítja, hogy a Wesselényi család kolozsvári hagyatékában bukkant rá az apa német nyelvű naplójára. Mindeddig nem sikerült fellelni az említett kéziratos naplót a Wesselényi hagyatékban, ezért épp az esetlegesen a *Werther*-fordításra vonatkozó szövegrészletekről sem áll rendelkezésre közelebbi információ. K. S. tanulmányában közzé teszi még a család címerét, legvégül pedig Károlyról a következőket írja: „És csakugyan e Simó Károly egyike volt az ország legmíveltebb fiainak; a gróf Bánffy családnak volt jurium inspectora, kitünű jogász és mezei gazda s idősebb korában az irodalommal is foglalkozott, lefordítván Göthe híres regényét 'Werther szenvedéseit', mely Kolozsvárt jelent meg s melynél a nevezett műnek jobb fordítása maig sincs.” (38) Ez az egyetlen eddig felbukkant adat arra vonatkozóan, hogy Kissolymosi Simó Károly a gubernátornak, tehát a gróf Bánffy családnak lett gazdája és jogásza az unitárius kollégiumban végzett tanulmányai után. Feltehetően tehát ő is a hivatalnoki állásban tevékenykedő és amellet vagy azt megelőzően szépírói babérokkal is kacérkodó magyar tudósok sorában helyezhető el. Az a megfogalmazás, hogy „a nevezett műnek jobb fordítása maig sincs”, elfogultsága okán talán arra enged következtetni, hogy a vélekedés az apa, András *Naplójából* származik.

Visszatérve Kissolymosi Simó *Werther*éhez, ahogy *Szelmai dalok* fordításai esetében, úgy ezúttal is két szövegmutatvány ad lehetőséget a fordítói lelemény, megoldások összevetésére. A Bölöni- és a Kissolymosi-fordítások ugyanazon minta alapján keletkeztek, a Schmieder-féle karlsruhei kalózkidadás (CA, 1778) nyomán. A következő szöveghelyek rendre a karlsruhei kalózkidásból (1778), a

²⁸ K. S.: A kis-solymosi Simó családról. *Turul*, 1887. 36–37. Köszönet Szabó Ágnes kollégámnak, hogy felhívta a figyelmem e tanulmányra!

Kazinczy-féle fordítástöredékből (1790, kiadva 1994²⁹), Kissolymosi Simó (1817-ben elkészült, 1823-ban megjelent) fordításából és Bölöni Farkasnak a feltehetően 1818-ra elkészült, eddig kiadatlan átültetéséből származnak. A regény első fiktív levelének egyik részlete kerül összehasonlításra, ezzel a Kazinczy-féle fordítási megoldást is szemügyre vehetjük. Kazinczy fordítása 1790-re datálható, feltehetően szintén a *Werther* első szövegváltozatából indult ki szerzője, az sem elképzelhetetlen, hogy szintén a CA-ból, amelyet ő juttatott el Kolozsvárra. Erre vonatkozó levelezés-részlet nem áll rendelkezésre. A fentebb említett kanonizációs szempontok érvényesítése okán jellemzően az érzékenység nyelvét magyarul megteremteni szándékozó részeket válogattam:

Uebrigens finde ich mich hier gar wohl. Die Einsamkeit ist meinem Herzen köstlicher Balsam in dieser paradisischen Gegend, und diese Jahreszeit der Jugend wärmt mit aller Fülle mein oft schauerndes Herz. Jeder Baum, jede Hecke ist ein Straus von Blüten, und man möchte zur Mayenkäfer werden, um in dem Meer von Wohlgerüchen herumschweben, und alle seine Nahrung darinne finden zu können. (CA, 1778. 10)

Egyéb eránt kedvemre élek. El-tsömörlött Lelkemnek ebben a paraditsomi Környékben gyógyító balsamom a Magánosság; 's ez a meg-ifjodott esztendőszakasz borzadozó szívemet gyakorta felfel-melegíti. Virág-bokréta minden fa, minden tsemete előttem; 's hányszor óhajtottam már tserebogárrá válni hogy az illatoknak ebben a tengerében kényemre repdeshessek, 's minden eledelemet benne leljem. (Kazinczy, 1994. 412)

Külömben itt igen jól érzem magam – a magánosság ezen paradicsomi táján drága balsam szívemnek, az ifjúság ezen kora egész teljjel hevíti gyakran borzadozó szívemet; minden élőfa, minden bokor egy-egy virágbokréta, s az embernek májusi lepkének kellene lenni, hogy az illatok tengerét körüllebegje, s abban minden táplálatjait fellelhesse. (Simó, 1823.)

²⁹ Megjegyzendő, hogy a Kazinczy-féle fordítás mintáját nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy a széphalmi mester is a *Werther* első változatának valamelyik német kiadásából dolgozhatott.

Külömben, itt igen jól találom magam. A magánosság e paradicsomi környékbe enyhítő balzam szívemnek, s a természetnek ezen ifjú időszakasza egész teljességével melengeti olykor borzadózó szívem. Minden fa, minden bokor egy egy bokréta virág, s lepke kívánna az ember lenni, hogy a jó illat tengerét öszve uszá, s minden táplálatját abban lelhesse. (Bölöni)

Szembeötlő, hogy a Kissolymosi- és a Bölöni-féle fordítás nem áll szoros szöveggenetikus kapcsolatban a Kazinczy-féle 1790-es fordítással, ellentétben a Kazinczytól 1815-ben kiadott ossziáni *Szelmai dalok* esetével. Feltehetően a két kolozsvári fordító nem ismerte a Kazinczy-féle *Werther*-fordítástöredék szövegét, hiszen akkor elvárhatóan ugyanúgy építettek volna arra, mint az ossziáni szövegrészletek esetén, csak a meglétéről tudhattak. Ugyanúgy szembe tűnik az is, hogy a két kolozsvári fordítás kapcsolatban áll egymással. A Kazinczy-féle levelezés szerint Kissolymosié *készült el* 1817-ben és Bölönié 1818-ban. A fenti rövid részletek mégis azt sejtetik, hogy a két megoldás egymással párhuzamosan *készült*. A német „finde mich” Bölöninél tükörfordításban „találom magam”, Kissolymosi megoldása a magyar nyelvhasználat szerint absztraktabb: „érezem magam”. Ugyanakkor például a német „Straus von Blüten” és a „Mayenkäfer” esetében Kissolymosi az, aki a virágcsokrot és a cserebogarat „virágbokréta”-nak és „májusi lepke”-nek fordítja szó szerint, és Bölöni változata tűnik a magyar nyelvhez jobban igazodni: „egy bokréta virág” és „lepke”. A második mondat: német „Die Einsamkeit ist meinem Herzen köstlicher Balsam in dieser paradisischen Gegend, und diese Jahreszeit der Jugend wärmt mit aller Fülle mein oft schauderndes Herz” – ahogyan a bekezdés is – még ha Kissolymosi esetében összevonva is szerepel, láthatóan mindkét kolozsvári fordító esetében lexikailag és szintaktikailag szoros átültetést eredményez. Ez jellemző a teljes regény fordítására is. Nem lehet azt állítani, hogy egyik fordító bizonyosan a másiktól dolgozott, bizonyos esetekben Kissolymosi, máskor pedig Bölöni találja meg a mai nyelvérzék szerinti jobb megoldást. Nem feledhető, hogy a történeti fordítás egy bizonyos időben, egy bizonyos célnak alárendelve születik, s még ha ezen diakrón aspektusokat nagyvonalakban rekonstruáljuk is, ezen modell alapján akkor is csupán feltételesen engedhető meg bármilyen esztétikai ítélet az elkészült történeti átültetésről.

Bölöni Werther-fordításának tervezett kiadója és a kézirat kölcsönzői

Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy miért csak Kissolymosi Simó fordítása jelent meg nyomtatásban. Trattnernek a két fordítóhoz fűződő kapcsolatról kevés információ áll rendelkezésre. Bölöni személyesen ismerte Trattnert, ugyanis nem sokkal fordítása elkészülte előtt járt nála Pesten. 1818 tavaszától nyár végéig utazást tett Erdélyből Bécsbe, majd vissza, eközben kereste fel Trattner János kiadót is Pesten. *Werther*-fordítása pedig az év őszén készült el a Kazinczy-levél szerint. Trattnernél, akihez Döbrentei javaslatára Bölöni is beküldte a kéziratát, jelent meg végül a Kissolymosi Simó-féle fordítás 1823-ban. Úgy tűnik, hogy nem a két fordító, hanem Döbrentei volt az, aki az évek során a pesti kiadóval a kapcsolatot tartotta. Jakab Elek tanulmányából értesülhetünk arról, hogy Trattner a kiadásra fordítandó pénz hiányával indokolta meg Döbrentei felé azt a döntését, hogy nem adja ki Bölöni *Wertherét*, s felajánlotta, hogy abban az esetben hajlandó megjelentetni, ha azt Bölöni saját erőből megfizeti. Jakab szerint Bölöni ezt biztosan nem tudta hivatali állásából finanszírozni, és sejteni véli azt is, hogy a *Werther* „érzelgős irányát” ekkorra már többen elutasították azok közül, akik mecénásként mögé állhattak volna; mindezen tényezők közrejátszottak abban, hogy a kiadás meghiúsult. Jakabnak feltehetően igaza van, bár az nem valószínű, hogy a regényt azért nem adták ki, mert túl „érzelgős” volt, hiszen Kissolymosi Simó műve mégis megjelent 1823-ban. Feltehetően Jakab Döbrentei véleményre építette elgondolását, hiszen Döbrentei elítélően nyilatkozik a regény szentimentális hangvételéről 1821 aug. 20-án:

Ebbéli koromba azt tartom, hogy az érzés munkái között csak az a jó, a mit a józan és férfijui kebel is meg nem vet. Werthernek a gyermeki ifjuságra rossz befolyása van, mert érzelgőssé hiun álmodozóvá teszi, a férfi pedig csak mint psychologus becsüli, a hogy még másokat is figyelemre méltónak tart, ámbár egyéb oldalról megveti. Én részemről nem adnám ki Werthert magyarul, mert nem óhajtom hogy a német földön volt Wertheriade itt reprodukáltassék, vagy ha adnám, másképpen dolgoznám-ki végét, hasznát vevén Grave intéseinek. Sőt szeretném elúzni az az Egünkre részszint szállott, részszint szállani akaró Német Schwärmereyt s inkább mint fordító e nemben a francziákat venném elő. Már Corinnodnak tapsolok. Az felséges román. (*Keresztény Magvető*, 75. évf. (1943). 201)

Ebből kitűnik, hogy bár Döbrentei tényleg elküldte Bölöni-fordítását Trattnernek, nem biztos, hogy valóban pártolta is a kiadás ügyét. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy ezzel egy időben szintén Döbrentei volt az, aki Kissolymosi Simó fordítását is felküldte Pestre, hiszen egy Kazinczynak címzett levele szerint szintén ő volt az, aki Kissolymosi Simó fordítását is kézhez kapta: „Ez a Simó a múlt tavasszal hozá hozzám Werther gyötrelmeit igen szép nyelvű fordításban.” (1817. okt. 9. KazLev 3495) Leveleiből kitetszik az is, hogy Bölöni *Don Carlos* és *Corinna* fordításairól jóval többet tartott, mint a szentimentális *Wertherről* – feltehetően ezek kiadását jobban is támogatta. Ugyanakkor leveleiből az is kiviláglik, hogy a szentimentális regények kiadását még a '20-as években is jó üzletnek (ha nem is éppen ízlésformálónak) tartotta: „A Wertheriade jó speculatio volna neki, mintha látnám milyen örömet adják érte a leánykák három forintjokat, csak hogy sirhassanak rajta [...]”³⁰ Trattner végül nem adta ki a *Werthert*, de a szintén Döbrenteitől felküldetett *Don Carlost* vagy *Corinnat* sem. Bölöni Farkas valamivel később visszakérte és -kapta kéziratait.

Jakab azt állítja, hogy „Farkas S. mindezen fordítmányait Kolozsváratt sokan írták le, s számtalanon gyönyörrel olvasták.”³¹ S valóban Bölöni kéziratos hagyatékában található két kolligátum, amelyeknek a címe: *Könyvek kiadásáról való Jegyzés*.³² Az első csomó 1818. december 1-jétől 1829-ig tartalmazza a kivett könyvek vagy kéziratok címét és a kölcsönzők nevét, anagrammáját. A második csomó 1832. márciustól 1840-ig tart, ez utóbbiban *Werther*-kölcsönzés már nem szerepel. A kölcsönzési napló szerint három releváns művet is többé-kevésbé rendszeresen kölcsön adott Bölöni: a *Bácsmegeit* (Kazinczytól), a *Werthert* németül (feltehetően a karlsruhei kiadást, ami neki is megvolt) és a *Werthert* a saját magyar fordításában. 26 lapból áll az első, a regény szempontjából érdekes kölcsönzési napló kéziratcsomója. A középre írt és általában aláhúzott évszámokat követően bal oldalon szerepel a kölcsönző neve és jobb oldalon a kivett mű. Amennyiben valaki visszahozta a könyvet, úgy Bölöni egy lendületes vonallal áthúzta a teljes kölcsönzési bejegyzést névvel és címmel. 1820-ban egy bizonyos „B. Theréz, S. Klári” és „Késmárkiné” vették ki a *Werthert* németül, illetve „Sz. Aulie” a *Bácsmegeit*. Még ugyanebben az évben „S. Klári” ismét kölcsönöz, ezúttal is a *Werthert*, ám most Bölöni fordításában magyarul. Egy évvel később egy férfi is kiveszi a regényt, „Otto K.” feltehetően ő is németül. 1822-ben egy ún. „Ref[ormátus]. Deák” kölcsönzi ki a magyar változatot „Verther”, ebben az évben

³⁰ Jancsó: i. m. *Keresztény Magvető*, 75. évf. 1943. 201.

³¹ Jakab: i. m. *Keresztény Magvető*, 75. évf. 1870, 268.

³² Sign. MsU 785e. I. és II.

vette ki a regény magyar fordítását „Buczy [Emil]” és „B. Theréz” is. Buczy Emil, későbbi professzor neve az *Erdélyi Muzéum* köréből jól ismert, munkásságával többek mellett Csetri Lajos foglalkozott behatóan. 1823-ban „Szacsvai” kölcsönzi a *Bácsmegyeit* „Pálfy Úr, Pataki Jo[z]si”, „D[aniel]. Pepi” és „Incze?” a *Werther*. 1824-ben is akad két kölcsönzője a *Werther*nek, az egyik ismételt „B. Theréz”, a másik „Sz. J.”. 1825-ben „Körmöczi” [János], az Unitárius Kollégium tanára, igazgatója, későbbi unitárius püspök és „P. Gobori” látogatta Bölöni kölcsönkönyvtárát és vette ki a *Werther*. 1826-ban „Leszai” viszi el a regényt magyarul, 1827-ben pedig „Stock” feltehetően Úr, hiszen a hölgyeket többnyire keresztnevükkel említette a naplóban Bölöni. 1828-ban „Dezsi” és „Donáth Elek” vették ki a *Bácsmegyeit*. Ezt követően még 1829-ben is akadt két kölcsönzője a *Werther*-kéziratnak, ismét „Stock” vette ki németül és „Stokel”(?) magyarul. Úgy tűnik, több női kölcsönzője akadt a szentimentális regényeknek. Az érdeklődők között akadtak olyan neves személyek is, mint Buczy Emil vagy Körmöczi János. Elképzelhető, hogy legtöbben az unitárius diákok közül kerültek ki, bár mint látható, egy református diák is kölcsönzött Bölöni Farkastól. Nos, a kölcsönzés ténye még nem egyenlő az olvasásával. A kölcsönzési napló önmagában is értékes forrás, de a valódi konklúzió levonásához, ami a kézirat olvasottságát illeti, szükség lenne a kölcsönzők kilétének pontos megállapítására, és valamely személyes dokumentum (levél, napló stb.) bevonására is. Az azonban világosan látszik, hogy a kézirat kerengett, feltehetően többen olvasták és ebben az értelemben ugyanúgy olvasókat szerzett Kolozsváron Goethe Európa-szerte híres érzékeny regényének, ahogyan a Kissolymosi Simó-féle fordítás kiadása szerte az országban.